PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

30

In dit nummer oa

HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN EEN 18DE EEUWS KOOPVAARDIJSCHIP

VERANDERINGEN IN EEN GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR
DOOIENDE PERMAFROST

EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Sabrina Corbellini, Tamara Dijkstra, Henny Groenendijk, Hans Huisman, Lidewijde de Jong, Martijn van Leusen, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Bert Nijboer, Daan Raemaekers, Iris Rom & Mans Schepers.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: Dronebeeld van de omgevallen stuurboordzijde van de Queen Anne (scheepswrak NK 47-II). Foto Yftinus van Popta. Zie artikel van Popta & Han Vastenhoud.

ISBN 9789492444981

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 30

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2019

Inhoud

‘HIER WIL IK NOG NIET DOOD GEVONDEN WORDEN’. BESPIEGELINGEN OVER DE ABSENTIE VAN GRAVEN Iris Rom & Karla de Roest	1
BOUWEN AAN JEZELF DOOR TE BOUWEN VOOR EEN ANDER. EEN ARCHITECTURALE ANALYSE VAN DE GRAVEN UIT DE NOORDELIJKE BEGRAAFPLAATS VAN AYIOS VASILIOS Youp van den Beld	11
MALLIGHEDEN. EEN NOORD-FRANSE GIETMAL IN EEN NEDERLANDS MUSEUM Hannie Steegstra	23
<i>LA TORRETTA DELLA BUFALOTTA</i> : STILLE GETUIGE VAN EEN VERDWENEN LANDSCHAP Remco Bronkhorst & Jorn Seubers	31
GEBRUIKSAANWIJZING NIET INBEGREPEN? ARCHEOHOTSPOTS OPZETTEN IN DE PROVINCIE OVERIJSEL Anne Ponten	39
SCHOP, SPADE OF STUURRIEM? EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE Annet Nieuwhof & Reinder Reinders	45
DE VENDELHELM UIT HALLUM: WAT DOET DEZE HELM IN FRIESLAND? Johan Nicolay	55
MAKEN EN HANDELEN: MEROVINGISCHE KRALEN UIT HET SITTARD-KEMPERKOUL GRAFVELD GEANALYSEERD Hans Huisman, Marion Aarts, Mirjam Kars, Fardau Mulder, Dominique Ngan-Tillard & Bertil van Os	65
‘VAN KOPER BLIJF JE PROPER, VAN IJZER WORDT JE NIETS WIJZER’: KLOOSTER YESSE, METAALVONDSTEN UIT 2017 EN 2018 Janne van Boldrik & Berna van Wijk	75
VAN BOERDERIJ NAAR KLOOSTER NAAR WEESHUIS. DE GEBRUIKSPLANTEN OP HET TERREIN VAN DE ROODE WEESHUISSTRAAT, GRONINGEN Morvenna van Rijn & Frits Vrede	85
APPELS MET (KWE)PEREN VERGELIJKEN Chantal Assië & Merit Hondelink	93

WAT DOET DIE BRONZEN POT DAAR BIJ DE KEI VAN TIJNJE (FR.)? Vincent van Vilsteren	101
HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE. EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN HET ENGELSE KOOPVAARDIJSCHIP DAT IN DE 18 ^{DE} EEUW VOOR DE KUST VAN KUINRE VERGING Yftinus van Popta & Han Vastenhoud	111
VERANDERINGEN IN EEN 17 ^{DE} -EEUWS GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR DOOIENDE PERMAFROST Maarten Loonen, Femke Bosscher, Han Vastenhoud, Lotte Zanting, Rosanne van Bodegom, Frits Steenhuisen, Sarah Dresscher, Wouter Rooke & Koos de Vries	119
DAT MAG IN DE KRANT! ARCHEOHISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE ONDERGANG VAN EEN 19 ^{DE} -EEUWSE TJALK OP DE ZUIDERZEE Yftinus van Popta	127
WOODAN, DÉ DATABASE VOOR ARCHEOLOGISCH HOUT Stephan Nicolaij & Jelte van der Laan	137

Wat doet die bronzen pot daar bij de kei van Tijnje (Fr.)?

Vincent van Vilsteren¹

Al ruim twintig jaar heeft het onderzoek van laat- en postmiddeleeuwse bronzen kookpotten uit archeologische context mijn aandacht. De kern van dat onderzoek, dat heel Nederland bestrijkt, is niet zozeer hoe deze potten in de keuken gebruikt werden. De focus ligt vooral op het secundaire gebruik ervan. Heel vaak blijken de potten opzettelijk te zijn achtergelaten, niet zelden in een natte context. Een groot deel is gevonden in beekdalen, moerassen, grote veencomplexen of kleinere veentjes en in rivieren en kasteelgrachten. Het aantal vondsten uit beerputten of afvalkuilen is op de vingers van één hand te tellen.

Een inventarisatie van dit soort keukengerei heeft nu ca. 250 exemplaren uit archeologische context aan het licht gebracht. Uiteraard is iedere nieuwe ontdekking welkom ter aanvulling van de database. Vaak zijn dat nieuwe vondsten, niet zelden van detectoramateurs. Regelmatig echter duiken ook oudere vondsten op die soms al tientallen jaren geleden zijn gedaan, maar die tot dan toe aan de aandacht waren ontsnapt. Begin dit jaar werd bekend dat in 1937 een bronzen pot is gevonden bij het verplaatsen van ‘de kei van Tijnje.’ Die plek daar, in de *middle of nowhere* in het uitgestrekte veengebied van De Wouden tussen Drachten en Heerenveen, lijkt een nogal bizarre plek om een bronzen kookpot achter te laten. De vondst prikkelt daarom genoeg om eens nader onder de loep te nemen. Uiteindelijk blijkt de vindplaats toch helemaal niet zo bizar te zijn en past deze Friese vondst in een patroon. Maar laten we niet op de zaken vooruitlopen.

De kei van Tijnje

De vondst kwam tevoorschijn bij de kei van Tijnje. Deze kei is niets anders dan een reusachtige zwerfsteen die hier in de voorlaatste ijstijd is achtergebleven. Het bijzondere aan de kei zit hem vooral het feit dat hij niet voor het grootste deel in de grond zat, maar er een heel stuk boven uitstak. Gerrit Roorda, die we straks nog zullen tegenkomen bij de verplaatsing van de kei, beschreef de kei als volgt: “Als jongens fietsten wij veel langs de Lúkster Heawei. In één van de landerijen was het dan net of er een koe altijd op dezelfde plaats stond.” Dat moet zo rond 1900-1910 zijn geweest. De kei lag toen nog op zijn oorspronkelijke plek in het grote veengebied ten noordoosten van Heerenveen. De precieze locatie (fig. 1, groene stip) was ca. 1,5 km ten zuiden van Tijnje, maar feitelijk nog onder Lukswolde of Lúkswâld, het huidige Luxwoude, op het land van boer Jelsma, ten oosten van de Lukster Heawei (Lukster Hooiweg).² De kei zal in het begin van de vorige eeuw zo’n anderhalve meter boven het maaiveld hebben uitgestoken.

Iets verder westelijk net aan de andere kant van de Hooiweg lag nog zo’n grote steen in het weiland en een kilometer verder oostwaarts bevond zich nog een derde steen. Ook verder weg, rondom Heerenveen (Tjalleberd, Oudeschoot en Rotstergaast), waren in de venige graslanden enorme stenen te vinden.³ Dit soort grote keien horen allemaal thuis in het pleistocene landschap van de Friese Wouden zoals dat na de ijstijd is achtergebleven. In feite is deze streek een voortzetting van het Drents Plateau, dat langzaam in zuidwestelijke

Fig. 1. De omgeving van Tijnje op de topografische kaart van 1931. Ieder vierkant is 1 x 1 km. Groene stip: de oorspronkelijke plek van de kei van Tijnje. Blauwe stip: de plek waar de kei van 1937 tot 1951 heeft gelegen. Rode stippen: vindplaatsen van 11de/12de-eeuws aardewerk. Gele stippellijn: de oude loop van het riviertje de Wispel (foto www.topotijdreis.nl, bewerking V.T. van Vilsteren).

richting afloopt. Het grote onderscheid met Drenthe is dat dit gebied in de loop van het holoceen voor een groot deel met veen is overdekt. Alleen de hoogste delen van het landschap zijn nooit overdekt geweest, zoals Gaasterland, ca. 30 km zuidwestelijk van Tijnje. Hoe dik het veenpakket in deze streken oorspronkelijk geweest is, weten we niet exact, maar het is niet uitgesloten dat de kei van Tijnje altijd al boven het veen uitstak.

De verplaatsing van de kei

Tot november 1937 heeft de kei op zijn plek ten zuiden van Tijnje gelegen. Omdat er in die tijd

weinig werk was voor de werknemers van het aannemersbedrijf van Gerrit Roorda uit Tijnje, kwam men op het idee om de steen weg te halen. "Gewoon om wat onderhanden te hebben."⁴ De eigenaar van het land, de heer Jelsma, vond het wel goed, want hij dacht dat het toch nooit zou lukken. Maar dat bleek juist een extra stimulans om het toch te proberen. Bovendien hadden de mannen van Gerrit Roorda eenzelfde soort klusje een aantal jaren daarvoor bij Drachten ook al eens geklaard.⁵ Met veel moeite kregen ze de enorme kei van zijn plek. Het hele karwei zou bijna drie weken in beslag nemen. Door vijzels en

Fig. 2. Bij de kei van Tijnje aan het Rode Klif onder Warns wordt jaarlijks de overwinning van de Friezen op de Hollanders in de slag bij Warns in 1345 herdacht (foto Wikimedia).

dommekrachten in te zetten, werd het gevaarte naar het 50 m verderop gelegen Streamkanaal gesleept, waar men hem op een praam wilde hysen. Dat mislukte in eerste instantie. De kei rolde verkeerd en kwam tussen wal en schip terecht, waarbij de praam half onderwater werd geduwd en zonk. Uiteindelijk lukte het toch en kon de kei zo'n 600 m verderop bij Blier Herne, waar Gerrit Roorda woonde, weer worden gelost (fig. 1, blauwe stip). Daar heeft de kei gelegen tot 1951.

In september van dat jaar is de kei verplaatst naar het Rode Klif onder Warns in Gaasterland, waar jaarlijks de slag bij Warns herdacht wordt (fig. 2). Bij die gelegenheid werd het opschrift *Leaver dea as slaef* aangebracht, 'liever dood dan slaaf'. Dit symboliseert de vrijheidstrijd van de Friezen, die in 1345 een eclatante overwinning

behaalden op de graaf van Holland. Momenteel ligt de kei nog steeds bij het Rode Klif.

De bronzen pot

Na de ontdekking in 1937 is de pot in de loop der jaren in de vergetelheid geraakt, maar de huidige (particuliere) eigenaar meldde zich onlangs. Hij gaf aan dat hij de pot via een oudtante in zijn bezit had gekregen. Helaas is de pot momenteel niet beschikbaar voor onderzoek. We moeten het doen met een foto van matige kwaliteit (fig. 3). Aan de hand daarvan is echter genoeg te zeggen.

Bronzen kookpotten werden in Noordwest-Europa al in de 12de eeuw geproduceerd en bleven tot en met de 17de eeuw het belangrijkste kookgerei in het huishouden. Na die tijd werden ze vervangen door gietijzeren exemplaren. De

Fig. 3. De bronzen pot (diameter ca. 20 cm) die in november 1937 is gevonden bij de uitgraving van de kei van Tijnje. Particuliere collectie (foto eigenaar).

oudste bronzen potten waren vrijwel kogelrond van vorm. In de loop der tijd werden ze steeds wijdmondiger. De bronzen pot uit Tijnje is van een zeer wijdmondig type en kan in de 16de of 17de eeuw worden gedateerd (Van Vilsteren 1998). De driehoekige haakoren zijn normaal en passen bij deze datering. Wat ontbreekt bij de pot is het getoorde ijzeren hengel om de kookpot boven het vuur te hangen. Het ontbreken van dat hengel hoeft niet te verbazen, omdat de pot in venige grond heeft gezeten. IJzer blijft in de zure omstandigheden van het veen niet bewaard. We kennen de precieze afmetingen van de pot niet, maar naar schatting heeft deze een diameter van ca. 20 cm. Opvallend is wel dat de pot op de buik een flinke deuk vertoont. Dit kan natuurlijk het gevolg zijn van een ongelukkige val. We moeten echter ook ernstig rekening houden met de mogelijkheid dat de pot opzettelijk is beschadigd voordat deze in het bodemarchief belandde. Ik kom hier nog op terug.

Het is niet bekend of er bij het uitgraven van de pot nog andere vondsten zijn gedaan, maar de verwachting op dit punt is laag. Elders in Nederland blijkt het bij een groot deel van de bronzen potten die in venige of natte omstandigheden (beekdalen, moerassen etc.) gevonden zijn

om solitaire vondsten te gaan. Een doodenkele keer is er wel eens sprake van een combinatie met nog een andere bronzen pot, een koperen ketel, een tinnen kan of een hoefijzer, maar meestal wordt er niets bij gevonden, en zeker geen huishoudelijk afval (Van Vilsteren 2000: 178).

Landschappelijke ontwikkeling

Om de vraag naar de betekenis van de vondst van deze bronzen pot te kunnen beantwoorden, moeten we eerst iets meer weten over de landschappelijke ontwikkeling van dit deel van Friesland. Die ontwikkeling begint in de voorlaatste ijstijd, toen door de gletsjer het keileem werd achtergelaten waar ook de kei van Tijnje deel van uitmaakte. Na het smelten van het ijs is ter plekke van het huidige Koningsdiep een breed smeltwaterdal ingesneden. De bovenloop van dat dal begint ten oosten van Bakkeveen op de grens van Friesland met Drenthe en Groningen; het dal watert in westelijke richting af. Tijnje en Terwispel liggen op de zuidelijke flank van dit dal op de overgang van de midden- en de benedenloop.

In de prehistorie was hier nog bewoning mogelijk, maar vanaf zo'n 6000 jaar geleden veroorzaakte het verder stijgen van de zeespiegel een verslechtering van de afwatering. Aan weerszijden van het Koningsdiep leidde veengroei vanuit de broekbossen langs de beek tot uitgestrekte en onbegaanbare laagveen- en later hoogveengebieden op de flanken. In de loop van de bronstijd zou het hele gebied door de mens worden verlaten (Worst en Zomer 2011: 8).

Pas vanaf de late 10de of de eerste helft van de 11de eeuw n. Chr. werd het dal van het Koningsdiep langzaam weer gekoloniseerd. Waarschijnlijk gebeurde dat vanuit het kleigebied in oostelijke richting, stroomopwaarts dus. De oudste dorpen zullen langs de benedenloop van het Koningsdiep te vinden zijn (Lukswolde, Terwispel, Beetsterzwaag). Lukswolde werd trouwens niet zozeer vanuit het Koningsdiep, maar vanuit het riviertje de Wispel, dat in het

Fig. 4. Onderzoek door middel van kleine proefputjes op de locatie Warrewei in Tijnje, uitgevoerd door leden van het *Argeologysk Wurkferbân*, op 1 mei 1993 (foto H. de Jong).

Koningsdiep uitmondt, ontgonnen (fig. 1, gele stippellijn). De eerste boerderijen werden niet in de broekboszone direct langs de beek gebouwd, maar iets verder van de beek af in het veen, op de overgang van broekbos naar open hoogveen. Al vrij snel na de eerste ontginningen klonk het in cultuur gebrachte en ontwaterde hoogveen in. Het maaiveld kon hierdoor in relatief korte tijd vele decimeters dalen, soms zelfs 1 à 2 m. Toen het land te nat werd voor bewoning en akkerbouw, verplaatste men de bewoning en de akkers binnen de eigen opstreckende kavels steeds verder van de rivier af naar de nog onontgonnen en daardoor hoger gelegen delen van het hoogveenmoeras. Op de oude plek bleef zo een verlaten nederzettingsterrein achter. Tussen de 11de en 13de eeuw verschoven de nederzettingen langs het Koningsdiep soms meerdere malen (Worst en Zomer 2011: 9-10).

Het onderzoek van 1993

Op een aantal plekken in het dal van het Koningsdiep zijn aanwijzingen voor die vroege kolonisatie teruggevonden, bijvoorbeeld ten zuiden van Beetsterzwaag en ten zuiden van Terwispel (fig. 1, rode stippen). De eerste vindplaats leverde Pingsdorf- en kogelpotaardewerk, vroeg steengoed en steengoed; op de laatstgenoemde vindplaats werd een complete kogelpot ontdekt (Worst 2012: 196, resp. 198).

Iets meer weten we over een plek ten westen van Tijnje (fig. 1, rode stip). Op een perceel aan de Warrewei met de naam *It Klokmêd* zijn kloostermoppen gevonden die in combinatie met de specifieke naam de locatie van een middeleeuwse kerk doen vermoeden. Waarschijnlijk gaat het daarbij om de kerk van het verdwenen dorpje Rijp. Dit gebouw bestond in ieder geval nog in 1315, maar de hele nederzetting is al ruim

Fig. 5. De omgeving van Tijnje op de kaart van Opsterland van Schotanus uit 1718. Groene stip: de oorspronkelijke plek van de kei van Tijnje. Blauwe stip: de plek waar de kei van 1937 tot 1951 heeft gelegen. Rode stippen: vindplaatsen van 11de/12de-eeuws aardewerk. Gele stip-pellijn: de oude loop van het riviertje de Wispel. Lichtblauwe stippellijn: de Klieze of Gorredijkstervaart (kaart Tresoor, bewerking V.T. van Vilsteren).

voor 1500 vanwege wateroverlast opgegeven (Huisman 1988: 26). Vanwege dit vermoeden is in 1992 een reeks grondboringen verricht door het *Argeologysk Wurkferbân*, in 1993 gevolgd door een klein proefputjesonderzoek (fig. 4).⁶ Alhoewel geen fundamentresten werden aangetroffen, is wel duidelijk dat de vondst van talrijke fragmenten van kloostermoppen het bestaan van een kerk op die plaats meer dan waarschijnlijk maakt. De grote hoeveelheid aardewerk bestond vooral uit kogelpotmateriaal, maar daarnaast ook Pingsdorfen Paffrath aardewerk en vroeg steengoed. Echt steengoed werd niet gevonden. Een datering in de 12de en 13de eeuw lijkt daarmee zeer plausibel. Wel werd in de bovengrond nog een hoeveelheid postmiddeleeuws aardewerk gevonden.

Hoe beperkt van omvang ook, het onderzoek heeft de locatie van een verdwenen dorpskerk kunnen aantonen en zo een mooi stukje van de ontginningsgeschiedenis van de benedenloop van het dal van het Koningsdiep blootgelegd. De nederzetting Rijk, die aan het eind van de middeleeuwen weer volledig van de kaart was verdwenen, is mogelijk net als Lukswolde vanuit het oude riviertje de Wispel ontgonnen (fig. 1, gele stippellijn). Of dat ook geldt voor Terwispel

is niet zeker. Een middeleeuwse voorganger lag ten noorden van het huidige dorp ter plekke van het *old kerkhoff* (fig. 5). Een tekening van de in 1864 gesloopte kerk van Terwispel laat zien dat deze oude kerk bouwkundig gezien duidelijke romaanse en romanogothische kenmerken had. Op grond daarvan wordt ook voor de kerk van Terwispel een 12de- of 13de-eeuwse ouderdom vermoed (Worst 2012: 89).

Ook verder westelijk van Tijnje (en net buiten het kaartbeeld van fig. 1) is van die vroege ontginningsgeschiedenis het een en ander ontdekt. Ten zuiden van Aldeboarn is daar ten zuiden van het Koningsdiep (daar Boorne geheten) op verschillende plekken eveneens Pingsdorfaardewerk ontdekt, onder andere in Aldeboarn zelf (Douwmastate), en zijn de locaties van de middeleeuwse kerken van later verdwenen dorpen als Katrijp en Bant (in het huidige Terband) bekend (Bakker et al. 2003: 379-381).⁷

Wateroverlast

Het patroon van steeds verder van de rivier af opschuivende dorpen kon langs de benedenloop van het Koningsdiep niet eindeloos doorgaan. In de midden- en bovenloop van het dal kwamen na het oxideren van het veen de onder het veen verdwenen dekzandruggen parallel langs de beek geleidelijk aan weer tevoorschijn. De situatie in de benedenloop van het dal was heel anders. Daar lag een veel dikker pakket broek- en zeggeveen onder het hoogveen (Worst en Zomer 2011: 11). Toen de akkerbouw een groot deel van het hoogveen had doen verdwijnen, kreeg men daar voortdurend te maken met wateroverlast. Het maakte de bewoning uiterst moeizaam en akkerbouw was niet meer mogelijk. Het landschap verdronk uiteindelijk en veel boeren trokken oostwaarts naar hoger gelegen delen van het dal. Het land was alleen nog geschikt voor hooiwinning. Vermoedelijk namen deze 'migranten' wel hun rechten op de hooilanden mee. Zo wordt begrijpelijk dat in de 15de en 16de eeuw veel boeren uit de dorpen langs de middenloop van het

Koningsdiep (oostelijk van Beetsterzwaag) voor hun hooivoorziening waren aangewezen op de uitgestrekte hooilanden langs de lage benedenloop bij Terwispel (Wiersma 2013, 21).

In ieder geval al in de 16de eeuw werd in het gebied waar een eeuw later het dorpje Tijnje zou ontstaan turf gestoken in de toen nog aanwezige laatste resten van het hoogveen (Visscher 2015, 195). Voor de afvoer werd gebruik gemaakt van het natuurlijke riviervtje de Wispel, maar werden ook tal van schipsloten gegraven. In heel Friesland kreeg men, toen het hoogveen op was, ook commerciële belangstelling voor de lage veengronden. De exploitatie en de afvoer van turf werd deels uitgevoerd als particulier initiatief, deels werden daarvoor compagnieën opgericht: in 1551 de Schoterlandse Veencompagnie, die vanaf Heerenveen begon met de aanleg van de Schoterlandse Compagnonsvaart. In 1645 volgde de oprichting van de Opsterlandse Veencompagnie. Nog in hetzelfde jaar werd vanaf Gorredijk begonnen in zuidoostelijke richting met de aanleg van de Opsterlandsche Compagnonsvaart.

Een veel gehanteerde methode van turfwinning bestond hier uit het graven van turf in lange petten, waartussen een strook land bleef liggen. Op deze strook werd de turf te drogen gelegd. Een andere manier om turf te winnen uit de moerasige laagtes was het droogleggen van een stuk land met een windmolen, zodat vervolgens de turf gemakkelijk kon worden afgegraven. We horen al in 1637 over een eerste windmolen bij Terwispel. Vijftig jaar later stonden er zeker tien molens om de boel droog te houden (Visscher 2015, 196).

Waarschijnlijk al in het begin van de 17de eeuw was ook vanaf Gorredijk in noordwestelijke richting langs het huidige Tijnje een vaart gegraven (de Kliese of Gorredijksevaart), zodat turf uit het gebied over die vaart kon worden afgevoerd naar het Koningsdiep (fig. 5, blauwe stippellijn). In de tijd van de eerste commerciële turfwinning was het gebied rondom het huidige Tijnje volledig onbewoond. Van het oude middeleeuwse dorp Rijk restte niets meer. Pas in de

tweede helft van de 17de eeuw verzezen de eerste huizen op de plek waar de Luksterhooiweg de vaart kruiste. Deze nederzetting zou uitgroeien tot het huidige Tijnje (fig. 5).

Ritueel

In dit natte veenlandschap staken de kei van Tijnje en misschien nog een paar andere grote rotsblokken boven het veen uit. Deze bakens in het groen zullen voor de turfgravers een oriëntatiepunt zijn geweest. Boerderijen stonden er niet in de directe omgeving. De dichtstbijzijnde huizen lagen bijna twee kilometer verwijderd. En toch heeft iemand bij de kei van Tijnje een bronzen pot achtergelaten. Wat heeft dat te betekenen? Zat daar een bedoeling achter? Om die vraag te beantwoorden moeten we het fenomeen bronzen pot eens wat nader bekijken.

Uit onderzoek van de afgelopen twintig jaar weten we inmiddels dat bronzen potten in de middeleeuwen en ook nog daarna een rol hebben gespeeld bij rituele praktijken (Van Vilsteren 1998; 2007; 2013; 2014). Het heeft er alle schijn van dat veel van de ca. 250 in Nederland gevonden bronzen kookpotten bewust zijn gededoneerd. Naar de redenen voor deze depositie moeten we veelal gissen. Er zijn tot nu toe geen historische bronnen bekend die melding maken van deze praktijk van het opzettelijk begraven van bronzen potten.

Voor de interpretatie dat bronzen potten bewust in de grond zijn gestopt, zijn verschillende argumenten aan te voeren. Ten eerste gaat het vrijwel altijd om solitaire vondsten: er is bijna nooit sprake van nederzettingenafval dat bij de bronzen potten gevonden wordt. Ze zijn dus niet als afval weggegooid. Ten tweede is het aantal potten veel te groot om een verklaring als ‘toevalig verloren, vergeten of kwijtgeraakt’ aannemelijk te maken. Ten derde zijn de potten opvallend vaak aangetroffen in natte context, dat wil zeggen in het veen, in beekdalen, in rivieren, in waterputten of in stads- of kasteelgrachten. Ten vierde zijn de potten vaak beschadigd. Het percentage beschadigingen is, rekening houdend met de

Fig. 6. Het middeleeuwse Spanga strekte zich aan beide zijden van de verdwenen kerk (rode stip) uit. Langs de gebogen lijn van het verlaten dorp (nu bekend als het Voetpad) zijn niet minder dan negen bronzen potten ontdekt (Google, bewerking V.T. van Vilsteren).

robuustheid van een bronzen pot, dusdanig hoog, dat gedacht moet worden aan opzettelijke beschadiging. In sommige gevallen kan dat zelfs voor een individuele pot worden aangetoond. Tenslotte hadden bronzen potten, ook al waren ze versleten of beschadigd, nog een te grote restwaarde om ze zomaar weg te gooien.

In deze aspecten sluiten de bronzen potten naadloos aan bij de talrijke andere complete en waardevolle voorwerpen (bijlen, wagenwielen, sieraden, munten etc.) die in natte context worden gevonden. Recent onderzoek heeft aangetoond dat deze vondsten als offers te interpreteren zijn en dat het deponeren van waardevolle voorwerpen in natte context ook na de invoering van het christendom nog volop gebruikelijk was (Van Vilsteren 2013; idem 2014). Dit middeleeuwse en latere gebruik vindt dus direct aansluiting bij depositiepraktijken uit vroegere perioden.

De betekenis van de pot van Tijnje

De bijzondere vindplaats van de bronzen pot van Tijnje geeft alle aanleiding om ook deze vondst te beschouwen als een rituele depositie. Een interpretatie als afval is in theorie niet uit te sluiten, maar erg onwaarschijnlijk. Net als veel andere gedeponeerde potten heeft ook deze pot een beschadiging, in dit geval op de buik. Gezien

de robuustheid van bronzen potten kan de deuk op de buik van de vondst bij Tijnje niet door een val op de grond zijn ontstaan. Het heeft er eerder de schijn van dat deze deuk is ontstaan door een klap met een hard ijzeren voorwerp, bijvoorbeeld de achterkant van een bijl. Een per ongeluk beschadigde pot zou nog een flinke restwaarde hebben. Het zou zeker de moeite hebben geloond om de pot terug te brengen naar de potgieter en hem te laten omsmelten voor een andere pot. De pot weggooien omdat er een deuk in zat, is geen logische handeling. Bovendien sluit het solitaire karakter aan bij het patroon van de overgrote meerderheid van de gevonden bronzen potten.

De reden om de pot juist bij de markante kei te deponeren, kan te maken hebben met het begin van de turfwinning in het omliggende land. In zo'n verder kaal veenlandschap is juist een kei die boven het veen uitsteekt de aangewezen plaats om een dergelijke rituele handeling te verrichten. De datering van de pot (16de of 17de eeuw) past uitstekend bij de aanvang van de turfwinning in de omgeving van Tijnje. We kunnen de bronzen pot misschien vergelijken met een bouwdepositie bij de bouw van een huis. Er zijn voorbeelden dat dit soort inwijdingsrituelen nog in de christelijke tijd niet alleen bij gebouwen werd uitgevoerd, maar ook bij de aanleg van grote infrastructurele werken als dijken, wallen of stadsophogingen (Van Vilsteren 2013). De bedoeling was vermoedelijk hetzelfde: om heil en zegen te vragen voor het uit te voeren werk. In het geval van het begin van een grote turfwinningcampagne zal de hoop meer gaan in de richting van een profijtelijke operatie, opdat de initiatiefnemer zijn investeringen in ruime mate door de opbrengsten gedekt zou krijgen.

Anderzijds werden bronzen potten ook wel gebruikt bij wijze van verlatingsdepositie, bijvoorbeeld bij de ontmanteling of afbraak van een kasteel (Van Vilsteren 2007). Heel interessant in dit laatste verband zijn de vondsten in het laagveengebied bij Spanga, amper 25 km ten zuidwesten van Tijnje (fig. 6). Daar is de

afgelopen jaren op verschillende locaties langs de oude, grotendeels verlaten bewoningsas ('het Voetpad') van het voormalige dorp een reeks van negen bronzen potten gevonden, grotendeels met behulp van een detector (Van Vilsteren 2014; Van Vilsteren en Hoogenkamp 2018). Een deel van die potten is niet afgewerkt door de potgieter en lijkt speciaal voor de rituele handeling te zijn besteld. Het lijkt er sterk op dat de potten daar bewust zijn achtergelaten op het moment dat de bewoning op die plekken werd opgegeven en in zuidwestelijke richting werd verplaatst, naar de huidige bewoningsas. Een dergelijke interpretatie als verlatingsdepositie is in het geval van de pot bij de kei van Tijnje minder waarschijnlijk, omdat het gebied in de late middeleeuwen verlaten was en enkele eeuwen onbewoond is gebleven.⁸

What is that bronze cauldron doing at the boulder of Tijnje (province of Friesland)?

In 1937, a bronze cauldron was discovered at the occasion of the translocation of a huge boulder near the village of Tijnje. This boulder had been left behind after the retreat of the Pleistocene icecap. Starting in the Bronze Age, the landscape gradually became overgrown by peat, initially reed sedge peat and carr peat and later sphagnum peat. The boulder was probably never completely covered by peat. In the 11th and 12th centuries AD, land reclamation started in the area. Soon agriculture caused oxidation of the sphagnum peat, resulting in severe subsidence. Villages were abandoned. It was not until the 17th century that commercial companies started the exploitation of these now uninhabited peatlands by cutting turfs for fuel. It is argued that the cauldron was deposited at the foot of the boulder as a ritual offering on the occasion of the start of the exploitation of the area in the 17th century.

Noten

1. Drents Museum, Brink 1, 9401 HS Assen.
2. De juiste coördinaten zijn: kaartblad 11D, 195.58 – 558.95. Met dank aan de heer J.P. Post uit Leeuwarden.
3. Zie: Nieuwsblad van Friesland - Hepkema's Courant van 11 maart 1938.
4. De volgende passage is ontleend aan <http://www.tynje.nl/de-kei-van-tynje.html>.
5. Zie Leeuwarder Courant 27 oktober 1931.
6. De gegevens over dit ongepubliceerde onderzoek dank ik aan de heer Hendrik de Jong, Tjalleberd. Zie ook Post 2008: 201.
7. Ook de verwijzing naar deze gegevens dank ik aan de heer Hendrik de Jong.
8. Veel van de informatie over de landschapsgenese heb ik te danken aan discussies met Jan Slofstra, Bakkeveen.

Literatuur

- Bakker, S., J.W. Dijkstra, A. Hoekstra, H. de Jong, J. Knevelman, J.W. van Leer, S. Siebenga & J. Zeevenhooven, 2003. *Terband, Luinjeberd, Tjalleberd, Gersloot: vier dorpen, één Streek – een historisch overzicht in woord en beeld*. Aengwirden.
- Huisman, K., 1988. De okkupaasje fan de Riperkrite. In ûndersyk nei de beweningsskiednis tusken 1100 en 1600 yn in leechfeankrite yn Fryslân. *It Beaken* 50, 1-36.
- Post, J., 2008. Het oud kerkhof op de Loeksterhoek. In: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud – 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Leeuwarden, 200-205.
- Vilsteren, V.T. van, 1998. Voor hutspot en de duivel – over de betekenis der 'zoogenaamde Spaansche legerpotten'. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 115, 142-170.
- Vilsteren, V.T. van, 2000: 'Die potten in deze ruwe veenen' – aanvullende vondsten van zgn. Spaansche legerpotten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 117, 169-187.

- Vilsteren, V.T. van, 2007. Het sprookje van de keukenjonker – over de interpretatie van bronzen potten bij kasteelopgravingen. *Westerheem* 55, 2-13.
- Vilsteren, V.T. van, 2013. Pay peanuts, get monkeys – on the ritual context of medieval miniature bronze cauldrons. In: *Aktuelle archäologische Forschungen im Küstenraum der südlichen Nordsee: Methoden – Strategien – Projekte (Bericht Marschenratskolloquium 2011)* (= Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 36). Rahden, 171-182.
- Vilsteren, V.T. van, 2014. Not all little pitchers have big ears – Remarkable bronze cauldrons from the Northern Netherlands. In: H. Clevis (red.), *Assembled Articles 5. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Zwolle 11 and 12 October 2012*. Zwolle, 77-95.
- Vilsteren, V.T. van & S. Hoogenkamp, 2018. Een pot zonder goud aan het eind van de regenboog – een bijzondere vondst uit Spanga (Fr.), *De Stelling – kwartaalblad van de Vereniging Historie Weststellingwerf e.o.* 37 (nr.144), 2-12.
- Visscher, W., 2015. *Verveningen en verveners in Friesland*. Leeuwarden.
- Wiersma, J. 2013. *Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs de middenloop van het Koningsdiep (Zuidoost-Friesland)* (Kenniscentrum Landschap Rapport nr.3). Groningen.
- Worst, D. 2012. *Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900 - 1700 AD) – een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsopbouw, de nederzettings- en ontginningsgeschiedenis en het agrarische landgebruik langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep*. (Masterscriptie GIA, RUG).
- Worst, D. & J. Zomer, 2011. *Landschapsontwikkeling en cultuurhistorische waarden langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep (Zuidoost-Friesland)* (= Kenniscentrum Landschap Rapport nr.1). Groningen.